

JANINA HAJDUK-NIJAKOWSKA
(Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Opole)

PROBLEMATYKA BADAŃ NAD ŚWIADOMOŚCIĄ HISTORYCZNĄ W FOLKLORZE

Dokładna analiza twórczości prozatorskiej w folklorze polskim stawia przed badaczem wiele intrygujących problemów, których rozwiązania niosą z sobą dalsze znaki zapytania, nie zawsze możliwe do natychmiastowego rozwikłania. Taką właśnie sytuację wytworzyła interpretacja specyfiki gatunkowej podania¹. Okazało się, że przed podjęciem próby określenia istoty zjawisk genologicznych w folklorze niezbędne jest przeanalizowanie kilku zagadnień ogólnych, do których zaliczam uchwylenie: 1) specyfiki myślenia o przeszłości w kulturze ludowej; 2) sposobów przekazywania wiedzy o minionych wydarzeniach oraz wynikających z tego metod kształtowania wyobrażeń na temat przeszłości, determinujących zresztą współczesną, potoczną świadomość historyczną.

Sądzę, że poznanie ludowego, tradycyjnego schematu rozumowania na temat przeszłości, specyfiki ludowej „filozofii dziejów”, pozwoli jednocześnie lepiej zrozumieć proces tworzenia w folklorze.

Podany zakres problematyki, stanowiącej przedmiot naszego zainteresowania, mieści się w kategorii ludowej świadomości historycznej. Sama kategoria świadomości historycznej w naukach społecznych jest wieloznacznie rozumiana i charakteryzuje ją „niedookreśloność”, co ostatnio dogłębnie przeanalizował A. F. Grabski, wyznaczając jednocześnie obszar problemowy świadomości historycznej, który według niego obejmuje: „różnicowane formy społecznych wyobrażeń o przeszłości, ich różnorodne funkcje, ogarniając również krąg wartości, jaki przypisuje się danym wyobrażeniom w określonych zbiorowościach”², co wyznacza konkretne postawy wobec przeszłości.

¹ J. Hajduk-Nijkowska, *Temat śpiącego wojska w folklorze polskim. Próba typologii podania*, Opole 1980.

² A. F. Grabski, *O problemach badania struktury i dynamiki świadomości historycznej*, [w:] *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*. J. Topolski [red.], Łódź 1981, s. 49.

Wydaje się, że znajdując się na etapie wstępnych ustaleń dotyczących badań nad funkcjonowaniem ludowej świadomości historycznej możemy przestać na wskazanym ogólnie obszarze obserwacji, przesuwać ustalenia definicyjne na dalszy etap pracy. Przy czym dookreślając pole badawcze dodajmy, że terenem naszej obserwacji jest zbiorowość określana mianem nosicieli folkloru, zbiorowość zróżnicowana regionalnie i śródowiskowo, a materiałem badawczym folklor określonych grup społecznych, który interpretujemy przede wszystkim jako wyraz świadomości społecznej.

Z powyższych ustaleń wynika, że badanie ludowej świadomości historycznej oznacza z jednej strony pogłębioną analizę tekstów folklorystycznych, zarówno tych zapisanych w trakcie dotychczasowych badań, jak i pozyskanych w efekcie prowadzonych współcześnie penetracji terenowych oraz z drugiej strony — interpretację materiału uzyskanego drogą wywiadów z wytypowanymi przedstawicielami określonych grup społecznych. Równoległe gromadzoną cennym materiałem uzupełniającym są źródła pisane, spontanicznie powstające w zbiorowościach regionalnych (np. kroniki miejscowości, pamiętniki niekonkursowe), które podtrzymywały żywotność określonych treści historycznych w przekazie ustnym.

Wartość materiału folklorystycznego do prowadzenia tego typu analiz potwierdziły badania sondażowe. Folklor jako sztuka kolektywna (przy czym kategorię kolektywności rozumiemy tu jako proces twórczy i jako kategorię estetyczną) dokumentuje spontanicznie wyrażany przez nosicieli folkloru stosunek do historii, a sam tekst dowodzi społecznej genealogii treści, nawet tych o wydarzeniach najbliższych (co udowodniły badania nad opowieścią wspomnieniową). Wykorzystanie wywiadów dla pozyskania nowego materiału nie tyle służy poznaniu indywidualnych wyobrażeń interlokutora na temat przeszłości, ile przede wszystkim jest sposobem dotarcia do pasywnego repertuaru folklorystycznego. Otóż wywiady z jednej strony potwierdziły żywotność wyobrażeń funkcjonujących w obiegu ustnym, często wzbogacając je sądami wartościującymi, z drugiej — dostarczyły nam dalszych informacji o funkcjonujących dawniej, a współcześnie nieproduktywnych wyobrażeniach na temat przeszłości.

Społeczny charakter twórczości folklorystycznej pozwala nam — drogą analizy tekstów — śledzić zmiany, jakie zachodzą w myśleniu na temat przeszłości:

- wyznaczenie zakresu tematów, które pojawiają się w realizacjach folklorystycznych, umożliwia określenie stopnia aktualności wydarzeń minionych;
- ustalenie postaci i wydarzeń, wokół których następuje cyklizacja twórczości folklorystycznej (narastanie motywów, łączenie tych samych wątków z różnymi postaciami, mitologizacja bohaterów), spoj-

- rzenie na relacje z przeszłości jako przykłady zastosowania w praktyce społecznej określonego wzoru zachowań i działań pozwala na odtworzenie propagowanego w danej społeczności systemu wartości oraz wzoru osobowego będącego przedmiotem aspiracji;
- określenie wydarzeń, wobec których inne są relatywizowane (według określenia R. Sulimy, „skupienie perspektywy czasowej” w twórczości folklorystycznej), umożliwia ustalenie momentów szczególnie ważnych w życiu danej grupy, według jej współczesnej oceny;
 - analiza sposobu uwierzytelniania relacji i formuł weryfikujących prawdziwość przekazywanych treści dostarcza przede wszystkim materiału do odtworzenia koncepcji „prawdy” obowiązującej w danej społeczności;
 - skonkretyzowanie pojęć „dawno”, „niedawno”, „dawno temu”, „kiedyś” oraz ustalenie sposobów orientacji w czasie minionym pomaga w ustaleniu zasad chronologii zdarzeń w ludowej interpretacji dziejów;
 - prześledzenie konkretyzacji i lokalizacji treści historycznych w twórczości folklorystycznej umożliwia, jak to określił G. Kloska, dotarcie do specyfiki „uhistorycznienia” krajobrazu (co często powoduje, że swoistym źródłem badawczym są miejsca kultu, przedmioty z najbliższego otoczenia wartościowane jako ślady przeszłości).

Mechanizm przekazu folklorystycznego zakłada, że w skład aktywnego repertuaru danej grupy wejdą tylko te utwory, które są współcześnie funkcjonalne. Utrzymanie się w obiegu treści historycznych wymaga zatem nieustannego wiązania ich ze współczesnością oraz z grupą, która aktualnie istnieje, co wyznacza jej samookreślenie i samowiedzę historyczną. Owa „postać społecznego zawłaszczania czasu minionego czy wyobrażeń o nim”³ określona jest systemem społecznych odniesień. Każda z tradycji: tradycja rodzinna, lokalna, regionalna i ogólnonarodowa, w istotny sposób wpływa na przemodelowanie systemu wyobrażeń o przeszłości. Zatem określenie świadomości społecznej grupy, stopnia jej samowiedzy na temat relacji zachodzącej pomiędzy jej losami a życiem innych grup (lub inaczej stopnia świadomościowej izolacji społecznej), dystansu czasowego i emocjonalnego wobec zdarzeń minionych oraz zakresu posiadanej wiedzy o rzeczywistości jest niezbędne, jeśli chcemy się podjąć charakterystyki ludowej świadomości historycznej. Jej zmiany w czasie uwarunkowane są tamtymi przeobrażeniami. Postępująca historyzacja poznania i wzrost świadomości społecznej zmuszają do reagowania na coraz szerszy krąg zjawisk, do „zawłaszczania” coraz bardziej skomplikowanych wyobrażeń, do przemodelowywania wi-

³ Określenie użyte przez N. Assorodobraj, *Zywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, „Studia Socjologiczne”, nr 2: 1963, s. 5.

zji czasu minionego. Odtworzenie tego procesu tylko na podstawie materiałów folklorystycznych byłoby niepełne. Transmisja folklorystyczna bez wątpienia utrwała określone wyobrażenia zbiorowe, bazuje na randze autorytetu społecznego, podbudowuje przeszłość elementami emocjonalnymi, czyniąc z niej specyficzny przedmiot wiary. Wykazuje dobitnie społeczne znaczenie tradycji rodzinnej w kształtowaniu wiedzy historycznej, popularyzowaniu określonych sposobów interpretacji faktów, co sprzyja krystalizacji konkretnych postaw wobec rzeczywistości. W materiałach folklorystycznych odnajdziemy dowody na formowanie się poczucia wspólnoty lokalnej, regionalnej czy narodowej, na poszerzanie się wiedzy o świecie, lecz ów „samoogląd” nosiciele folkloru powinny wzbogacić wyniki badań prowadzonych przez historyków, socjologów, filozofów.

Interpretacja tekstów folklorystycznych w szerokim kontekście sytuacji społecznej, w jakiej one funkcjonują, podyktowana jest także koniecznością uwzględnienia reguł myślenia obowiązujących wśród nosiciele folkloru. Już pobieżny ogląd materiału dowodzi, że w przekazach związanych z przeszłością grupy, elementy rzeczywiste wzbogacane są elementami magicznymi i metafizycznymi (np. ingerencja sił nadprzyrodzonych w działania ludzkie), że wyobrażenia o otaczającym świecie, w tym także wyobrażenia o przeszłości, powstają w ścisłym powiązaniu z wierzeniami ludowymi. Uświadomienie sobie faktu, że w kulturze ludowej świat wierzeń i świat rzeczywisty jest tak samo realny, że rozgraniczenie świata rzeczywistego od świata nadprzyrodzonego nie ma w kulturze ludowej żadnego uzasadnienia⁴, zmusza badacza do kompleksowego spojrzenia na przebieg procesu myślenia o przeszłości. Integralny związek przeżycia i działania wpływa na to, że logika wydarzeń (ich obiektywnie istniejący związek przyczynowo-skutkowy) ulega „wypaczeniu” przez włączenie w zakres pojęcia przeszłości elementów nierzeczywistych czy skonkretyzowanie sił demonologicznych. Wszelkie sposoby interpretacji minionych zdarzeń opierają się bowiem na zakorzenionych regułach myślenia typowych dla kultury danej grupy społecznej. Jest to oczywiście przejaw myślenia ahistorycznego, które wedle J. Topolskiego szuka „oparcia w myśleniu mniej lub bardziej zdogmatyzowanym, niosącym jednak poczucie stabilizacji i odsuwającym ciężar zmienności”⁵.

Przekonanie o wzajemnym powiązaniu i ścisłej współzależności wszelkich zjawisk życia, wyposażenie przez następców dokonań minionych pokoleń w moc sprawczą późniejszych wydarzeń społecznych, determinujących koleje życia danej grupy, wynikają z funkcjonowania w kulturze

⁴ W. Pawluczuk, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972, s. 74-83.

⁵ J. Topolski, *Świat bez historii*, Warszawa 1972, s. 112.

ludowej systemu „sankcji transcendentnych”. Fakty społeczne, istotne dla egzystencji danej grupy, interpretowane są jako przeznaczenie czy zrządzenie losu. Nadto utwierdzane w określonych sytuacjach „magiczne” wyobrażenia zbiorowe wywierają znaczny wpływ na interpretację powiązań ze światem zewnętrznym, decydują o nadaniu określonym wydarzeniom znaczeń symbolicznych. Pominięcie tej perspektywy w trakcie analizy materiału folklorystycznego może poważnie wypaczyć obraz ludowej świadomości historycznej, a nadto uczynić niezrozumiałym stwierdzenie W. Gusiewa, że podania związane z historyczną przeszłością rozwijają „zdolność estetycznego pojmowania własnego doświadczenia historycznego”⁶.

Odrębna problematyka, znacznie pogłębiająca pole obserwacji badawczej, dotyczy rozpoznania sytuacji aktywizujących treści historyczne w świadomości społecznej. Wielu naszych rozmówców, prezentując opowieści czy śpiewając pieśni związane z wydarzeniami z przeszłości, informowało nas jednocześnie o tym, w jakich warunkach i od kogo je poznali, w jakie komentarze były one wzbogacone, jak te przekazy wpływały na ich postawy i jak oni sami później je interpretowali. Potwierdziła się znana prawidłowość, że moment zagrożenia istnienia grupy, procesy gwałtownych przemian aktywizowały konkretne treści historyczne, zróżnicowane oczywiście regionalnie i środowiskowo. Nadto fakt orientacji na tradycję, typowy dla kultury ludowej, wykorzystywały także wszelkie ugrupowania polityczne dla pozyskania zwolenników, posługując się czerpanymi z przekazu ustnego wyobrażeniami, nierzadko decydując o ich przewartościowaniu, a nawet popularyzując w obiegu nowe wyobrażenia.

Wydaje się, że warto pokusić się o przeprowadzenie typologii podobnych sytuacji, o jednoczesne usystematyzowanie wpływów dworu, Kościoła, szkoły, literatury czy kultury masowej na przemiany dokonujące się w ludowej świadomości historycznej. Przyjęcie takiej perspektywy wyeksponuje funkcję integrującą świadomości historycznej oraz sytuacje zmuszające społeczną pamięć historyczną do stałej mobilizacji⁷.

⁶ W. Gusiew, *Estetyka folkloru*, Wrocław 1974, s. 157.

⁷ Wybrana literatura: S. Czarnowski, *Dawność a terażniejszość w kulturze*, [w:] *Dzieła*, t. 1: *Studia z historii kultury*, Warszawa 1956, s. 108-121; L. J. Jemielanow, *Istoriczeskaja piesnia i diejstwitielnost'*, [w:] *Russkij folklor. Spiecifika folklornych žanrow*, t. 10, Moskwa 1966; J. Michálek, *Spomienkove rozprawanie s historickou tematikou*, Bratysława 1971; G. K. Kłoska, *Świadomość historyczna i jej badanie*, „Lud”, t. 63: 1979, s. 113-127.